

ZEYNEB FEVVÂZ HAYATI, ÇALIŞMALARI VE MODERN ARAP EDEBİYATINA ETKİLERİ*

Sultan DURAN GÜRBÜZ**

Öz

Zeyneb Fevvâz, Arap edebiyatının modern olarak adlandırılan dönemine katkıları çok fazla olan bir yazardır. Lübnan doğumlu olan Fevvâz, ilmî ve edebî ürünlerini Mısır ve Suriye 'de vermiştir. Fevvâz'ın matbu olan eserleri; biri tiyatro olmak üzere, iki roman, bir divan, bir biyografi çalışması ve bir de çeşitli gazetelerde kaleme aldığı makalelerinin bir araya getirilmiş olduğu risaleler şeklinde sıralanmaktadır. Onun en meşhûr eseri tarihte ön plana çıkan kadınların hayat hikâyelerine yer verdiği biyografi türündeki "ed-Durr'ul-Mensûr fî Tabakâti Rabbâti 'l-Hudûr" adlı çalışmasıdır. Yazarın modern Arap edebiyatının teşekkülünde kaleme almış olduğu çalışmaların çoğu, modern Arap edebiyatında bilinen ilkleri değiştirecek cinstendir. Zeyneb Fevvâz Arap edebiyatında ilk piyes kaleme alan kadın yazar olmasının yanında modern Arap edebiyatının ilk roman örneğini veren kişi ve kadının eğitimi bağlamında kalemiyle mücadele veren ilk aktivisttir. Yazarın kadının eğitimi meselesini ele alış biçimi onunla çağdaş olan yazarların pek çoğundan farklılık göstermektedir. Yazar bu meseleye tamamen batılı bir bakış açısıyla değil de İslâmî çizgide olması gereken ilkeler doğrultusunda bakmıştır. Bu çalışmanın amacı meçhûl öncü yazarlar arasında zikredilen Zeyneb Fevvâz'ın hayatı ve çalışmalarını edebiyat sahasına tanıtmak ve teşekkül aşamasında modern Arap edebiyatına yaptığı katkılara hak ettiği itibarı kazandırmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Zeyneb Fevvâz, Modern Arap edebiyatı, Roman, Kadının Eğitimi, Kadın yazarlar.*

ZAYNAB FAWWAZ'S LIFE, WORKS AND ITS EFFECTS ON MODERN ARAB LITERATURE

Abstract

Zaynab Fawwâz is a writer who contributed a lot to the modern period of Arabic literature. Born in Lebanon Fawwâz, produced her scientific and literary products in Egypt and Syria. The printed

* Bu makale Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Arap Dili ve Belâğatı Bilim Dalı'nda, Sultan Duran Gürbüz tarafından hazırlanan "Zeyneb Fevvâz ve er-Resâilu'z-Zeynebiyye Adli Eserinde Kadının Eğitim Sorunu" adlı yüksek lisans tezinden hareketle hazırlanmıştır.

** Öğretim Görevlisi, Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belâğatı Anabilim Dalı, sultanduran@adiyaman.edu.tr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6604-6181>

works of Fevvâz; two novels, one of which is a theatre, a poetry book, a biography, and a pamphlet in which the articles he wrote in various newspapers are brought together. Her most famous work is the biography "ed-Durr'ul-Mensûrfî Tabakâti Rabbâti 'l-Hudûr", which includes the life stories of women who have come to the fore in history. Most of the works written by the author in the formation of modern Arabic literature are of the kind that will change the known firsts in modern Arabic literature. In addition to being the first woman writer to write a play in Arabic literature, Zeyneb Fewâz is the first person to write a novel in modern Arabic literature and the first activist who struggled with her pen in the context of women's education. The author's approach to the issue of women's education differs from that of many contemporary writers. The author did not look at this issue from a completely western point of view, but in line with the principles that should be in Islamic line. The aim of this study is to introduce the life and works of Zeyneb Fewâz, who is mentioned among the unknown leading authors, to the field of literature and to give the credit she deserves to her contributions to modern Arabic literature at the formation stage.

Keywords: *Zaynab Fawwaz, Modern Arabic Literature, Novel, Women's Education, woman writers.*

"İyi bilin ki ruh; erilliği ve dişilliği olmayan soyut bir cevherdir. Ancak ruh fiziksel olarak bir forma dönüşür, sonrasında da erkek ve kadının yetenekleri farklılaşmış olur. Kadın ve erkekte her biri dünyanın diğer yarısıdır ve konumlarının önemi de bu muadil orandan kaynaklanmaktadır."

Zeyneb Fevâz

Giriş

Zeyneb Fevâz, Arap edebiyatının son dönemini ifade eden modern çağda neşet etmiş meçhûl bir yazardır. Arap edebiyatının modern dönemi, Mısır Rönesans'ı olarak bilinen "nahda" hareketiyle başlamış ve tarihî süreçte bir dizi gelişim ve değişim faaliyetinin neticesi olarak Arap edebiyatı tarihinde yerini almıştır. Kalkınma, yani "nahda" hareketi, kadın yazarların edebiyat tarihinde isimlerinin zikredilmesini sağlayan önemli bir dönüm noktasıdır. Zira gelenekte kadınlarla ilgili birtakım değer yargıları, adı geçen bu döneme kadar devam etmiştir. Bu durum, Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin dönüşüyle değişmiş ve özellikle kadının eğitimi ile ilgili öncü şahsiyetler birtakım mücadeleler vermişlerdir.¹ Böylece kadın yazarlara kendilerini ifade etme ve kabiliyetlerini fark edebilme fırsatı verilmiştir. Âişe İsmet Teymûr, Verde el-Yâzıcî, Melek Hifnî Nâsif, Nebeviye Mûsâ, Mey Ziyâde, Mariyânâ Marrâş, Lebîbe Mâzi Hâşim, Nâzık el-Âbid ve Mârî Acemî Zeyneb Fevâz'la çağdaş olup modern Arap edebiyatında öncü olarak kabul edilen kadın yazarlardır. Bu öncü şahsiyetler aynı zamanda Zeyneb Fevâz'la kadının eğitimi bağlamında aynı mücadeleyi vermişlerdir.

Zeyneb Fevâz'ın modern Arap edebiyatına etkileri 19. Yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarına tekabül etmektedir. Fevâz kendi dönemi içerisinde çağdaşları Mey Ziyâde, Melek Hifnî Nâsif, Âişe Teymûriyye ve Nebeviye Mûsa kadar olmasa da tanınan bir yazardır. Ne var ki yazar sonraki dönemlerde edebiyat tarihine yaptığı etki bakımından öncü meçhul yazarlardan biri olarak kayıtlara geçmiştir.² Bu durumun sebeplerinden biri de onun gelmiş olduğu sosyal tabakadan kaynaklanmaktadır. Zira o ne saygın ne de zengin bir ailede dünyaya gelmiştir; kırsal bir kesimde, tıpkı o dönemin çoğu çiftçilerinin yaşadığı gibi sade bir evde yetişmiştir.³ Onu yazarlığı ve mücadelecî tabiatından dolayı çağdaşları

¹ Bülent Korkmaz, "Modern Arap Edebiyatında Kadın Yazarların Doğuşu", *AÜ. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54 (2014), 63-64.

² Zeyneb Nübüvveh Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadise 1846-1914* (Dimeşk: Menşûrâtu Vizâratî's-Sekâfe, 2000), 54.

³ İsâ Fettûh, *Edibâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye* (Dimeşk, 1994), 75; Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadise 1846-1914*, 54.

kadınların timsali anlamına gelen "*Huccetu'n-Nisâ*" ve doğunun incisi olarak tabir edilen "*Durretu's-Şark*" olarak vasıflandırmışlardır.⁴

Bu araştırma, modern Arap edebiyatı yazarlarından Zeyneb Fevvâz'ın hayatını, eserlerini ve onun modern Arap edebiyatına yaptığı etkileri ele almaktadır. Fevvâz Arap edebiyatının modern olarak adlandırılan dönemine katkıları çok fazla olan bir yazardır. Zira yazarın bu edebiyatın teşekkülünde kaleme almış olduğu çalışmaların çoğu, modern Arap edebiyatında bilinen ilkleri değiştirecek cinstendir. O Arap edebiyatında ilk piyes kaleme alan kadın yazar olarak bilinmektedir. Ayrıca modern Arap edebiyatının ilk roman örneğini veren kişi de yine Fevvâz'dır. Ancak bu bilgi Arap edebiyatı literatüründe yer almamaktadır. Bu yönüyle bu çalışma, modern Arap edebiyatında ilk modern roman unvanını da değiştirmiş olacaktır.

1. Lübnan: Zeyneb Fevvâz'ın Doğumu ve Çocukluğu

Zeyneb bint Afî b. Hüseyin b. Ubeydillâh b. Hasan b. İbrahim b. Muhammed b. Yûsuf Fevvâz el-Âmiliyye (1860-1914), Lübnan'ın güney bölgelerinden biri Olan Cebeli Âmil'in Tebnin adlı bir köyünde dünyaya gelmiştir.⁵ Ailesinin durumu iyi olmadığından ilk gençlik döneminde Güney Lübnan'da Tebnin Kalesinin kontrolünü elinde tutan Ali Bey el-Es'ad es-Sağır'ın sarayında hizmetçilik yapmaya başlamıştır.⁶ Bu mekân, yazarın ilmî ve edebî uğraşlarının başlangıç noktasıdır. Senelerce bu sarayda kalan Zeyneb; ilme, edebiyata, şiire ve nesre son derece düşkün olan saray sahibi Ali Bey'in karısı Fâtıma el-Halîl'in dikkatlerini üzerine çekmiştir. Zeyneb'e son derece önem gösteren Fâtıma Hanım, ona okuma yazma öğretmiş ve onun öğrenme isteğini desteklemiştir.⁷ Zeyneb bu şair hanımefendisinin tavsiyesiyle Kur'an'ı ezberlemiş, edebî sahada ürünler verme idealiyle Arap dilinin incelikleri hakkında bilgi edinerek epey bir yol kat etmiştir.⁸

el-Es'ad ailesinin evinde İranlı bir âlime ait büyük bir kütüphane bulunmaktadır. Bu kütüphane, nadirattan sayılan el yazmaları ve kıymetli eserleri içermektedir. Zeyneb bu

⁴ Danyâ Yûsuf, "Durratu Cebeli Âmil, Zeyneb Fevvâz", *Itruniyyât*, 10/05/2016, <http://www.aitarouniat.com/?p=5424> (14 Ağustos 2018).

⁵ Fettûh, *Edîbâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75; Ömer Rıza Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisâ fi Alemi'l-Arab ve'l-İslâm*, (Müessesetu'r-Risâle, ts.), 2/82; Hayreddin Ziriklî, *el-Âlâm* (Beyrût: Dâru'l-İlmi'l-Melâyin, 2002), 3/67.

⁶ Şükran Fazloğlu, "Zeyneb Fevvâz", *DİA*, ts., 44/359; Fettûh, *Edîbâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 54.

⁷ Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 55; Fettûh, *Edîbâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75.

⁸ Fazloğlu, "Zeyneb Fevvâz", 44/359; Fettûh, *Edîbâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75.

kütüphaneden çokça istifade etmiştir.⁹ Ancak Zeyneb'in okumaya ve öğrenmeye olan tutkusu bir müddet kesintiye uğramak durumunda kalacaktır. Geleneğe göre her ne kadar küçük yaşta da olsa onun evlilik hayatına adım atması gerekmektedir.¹⁰ Bu izdivacı gerçekleştireceği kişi de Tebnin'de, el-Es'ad'ların sarayında çalışan, muhtemelen Zeyneb Fevâz'ın akrabası olan Muhammed Hamûd Fevâz adında bir işçidir. Böylece Zeyneb çok küçük bir yaşta evlilik hayatına dâhil olmuştur. Ancak o büyük uyuşmazlıklar sebebiyle bu evlilikten beklediği anlayışı bulamamış ve kısa sürede evliliğini nihayete erdirmiştir. Onun evliliğinde görülen bu büyük uyuşmazlığın sebebi ise başta fikrî ve kültürel seviye farklılığı, istek ve arzularla birlikte hayattan beklenen gayenin farklı olması ve en nihayetinde de tabiatların uyum sağlayamaması olarak gösterilebilir.¹¹

Zeyneb Fevâz, başarısız olarak nitelenen bu evliliğin ardından ilim ve edebiyat sahasına yönelmeye başlamıştır. Yine yaşamış olduğu bu tecrübenin neticesi olarak içinde yaşadığı toplumda kadının durumuyla ilgili sorunlara eğilmiştir. Ancak tam da fikrî temâyülünü belirlemişken yeni bir evlilik konusu gündeme gelecektir; bu evliliği kabul etmeyen Zeyneb kaçınılma girişimine uğramış ve nihayetinde mucize eseri kendini kurtarmıştır.¹² Burada ilginç olan durum ise tüm bu olanlar yaşanırken yazarın sadece on yaşları civarında olmasıdır.¹³ Yazar, yaşadığı bu tecrübenin ardından Tebnin'de daha fazla kalamamış ve Beyrut'a gitmiş, orada Mısırlı Yûsuf Hamdî Yeğen ailesinin hizmetine girmiştir. Bir müddet sonra da bu aileyle birlikte İskenderiye'ye göç etmiştir.¹⁴

2. Mısır: Zeyneb Fevâz'ın İlmî ve Edebî Çalışmaları

Zeyneb Fevâz, Lübnan'da bulunan iç karışıklık dolayısıyla Mısır'a göç eden yazarlar arasında zikredilmektedir.¹⁵ Onun Mısır'a olan yolculuğu hakkında farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin ilki o sıralar Mısır'da avukat olarak çalışan erkek kardeşi Muhammed Ali Fevâz'ın onu Mısır'a daveti; ikincisi Fevâz'ın ilme ve okumaya olan düşkünlüğüdür. Bunda da Mısır'ın edebî ve fikrî yönden faaliyet ve özgürlük alanının

⁹ Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 55; Ömer İshakoğlu, "19. Yüzyıl Nahda Hareketinde Kadın Yazarların Rolü ve Zeyneb Fevâz", *Şarkiyat Mecmuası* 21 (ts.), 48.

¹⁰ İshakoğlu, "19. Yüzyıl Nahda Hareketinde Kadın Yazarların Rolü ve Zeyneb Fevâz", 48.

¹¹ Fettûh, *Edibâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75; Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 55.

¹² Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 55.

¹³ Kehhâle, *A'lâmi'n-Nisâ fi Alemi'l-Arab ve'l-İslâm*, 2/82.

¹⁴ Fettûh, *Edibâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75; Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 55; Fazlıoğlu, "Zeyneb Fevâz", 44/359.

¹⁵ Olcay Özkaya Duman, "Lübnan'da Mârûnî Dürzî Çatışmaları ve Osmanlı'nın 19. Yüzyıl Ortadoğu Siyaseti", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/8 (Ocak 2007).

Lübnan'a kıyasla daha geniş olması etkeni ağır basmaktadır. Özellikle o dönemde yazılan ürünlerin neşredilmesinde kullanılan gazete ve dergilerin de Mısır'da faaliyet göstermesi, Mısır'ı Fevâz'ın gözünde cazip hale getiren bir başka özelliktir. Zeyneb Fevâz'ın yolculuk sebebine dair anlatılan bir başka rivayet de onun evliliğini sona erdirmesinden sonra yaşadıklarıdır. Eşinden ayrılan Zeyneb bir başka izdivaç talebiyle daha karşılaşacaktır. Bu evlilikten kurtulmak için epey bir mücadele vermek durumunda kalan yazar, nihayetinde bir kafiyle birlikte Beyrut'a gitmiş ve orada hizmetçilik için zengin bir ailenin kapısını çalmıştır. Böylece Mısırlı Yûsuf Hamdi Yeğen ailesinin hizmetine giren Zeyneb, bir müddet sonra bu aileyle birlikte İskenderiye'ye göç etmiştir. Yazar orada, Yûsuf Hamdi Beyin aile dostu ve meşhûr "en Nil" gazetesinin sahibi Türk asıllı Hasan Hüsnü Paşa et-Tuveyrânî'nin (ö. 1897) dikkatini çekmiş¹⁶ ve ondan Arap dili ve belâğâtı ile edebiyatına dair dersler almıştır.¹⁷ et-Tuveyrânî, Fevâz'ın kendini geliştirmesinde çok büyük katkıları olan bir yazar olmasının yanında birçok alanda kalem sahibi olan bir şahsiyettir.¹⁸ Ayrıca et-Tuveyrânî'nin çağdaş Arap edebiyatında ön plana çıkmasında Arap diline noktalama işaretlerinin gelmesi için ilk adımı atmış olması da bulunmaktadır. Şüphesiz yazarı böyle bir gelişmeye sevk eden düşüncenin temelinde ise öğrencisi Zeyneb Fevâz'ın talep ve arzusu yer almıştır. Fevâz, hocasının sahibi olduğu *en-Nil* gazetesinde söz konusu talebini şu sözleriyle ifade etmiştir:

"İlim erbabı ve kalem ustalarınca bilinir ki, dilimiz Arapça dilsel varlığı bakımından en zengin, en estetik, kendisinde ustalaşmak isteyene farklı yollar ve imkânlar bahşeden en geniş ve derin dildir. Ancak görüyorum ki, ifade imkânları ve dilsel varlığı daha az olmasına rağmen Batılılar bazı konularda bizden daha iyi durumdadır. Hâlbuki bizim o yönlerden de onlardan iyi olmamız gerekir. Çünkü böylesine geniş alanlarda yol işaretlerine daha çok ihtiyaç vardır. Yol işaretleri az çaba gerektiren, fakat faydası çok olan kılavuzlardır. Bu işaretler sözü açık hale getirir, okuyucunun ufkunu genişletir ve düşüncesinin derinliğini arttırır... Evet, bazı gazeteler Batılıların kullandığı bu işaretleri kullanıyorlar. Fakat bu, yeterli değildir. Çünkü okuyucu onlardan neyin kastedildiğini bilmemektedir... Bu durum, beni konuyu alanın otoritelerine arz etmeye sevk etti. Bu

¹⁶ Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 56-57.

¹⁷ Buseyne Şa'ban, *Mietu Âmin miner-Rivâyâti'n-Nisâiyyeti'l-Arabiyye (1899/1999)* (Beyrut: Dâru'l-Âdâb, 1999), 53.

¹⁸ Hayreddin Zirikî, *el-Âlam* (Beyrut: Dâru'l-'İlmi-Melâyîn, 2002), 2/187.

önerimin nazar-ı dikkate alınacağını umarım... Bu konu ile özellikle sizin ilgilenmenizi rica ediyorum. Çok teşekkür ederim." ¹⁹

Yazarın Mısır'da et-Tuveyrânî'den aldığı dersler Şeyh Muhammed Şibî ve Muhyiddîn en-Nebhânî ile devam etmiş ve bu hocalardan; sarf, nahiv, beyân, arûz ve inşâ dersleri almıştır.²⁰ Mısır, Zeyneb Fevvâz'ın edebî şahsiyetinin olgunlaşmış entelektüel uğraşlarının gerçekleşme imkânı bulduğu önemli bir yerdir. O siyasî, sosyal ve kültürel birçok konu etrafında derince muhasebeler yapmış ve bu çalışmalarını çeşitli gazete ve dergilerde seslendirmiştir. Onun makalelerinin yayımlandığı başlıca gazeteler: *en-Nîl*, *Lisânü'l-Hâl*, *el-Mü'eyyed*, *el-Livâ*, *el-Ahâlî*, *el-İttihâdü'l-Mısri* şeklinde sıralanabilir. Yazarın makalelerinin yayımlandığı dergiler ise Hind Nevfel'in çıkarmış olduğu *el-Fetât* ile Aleksandra el-Hûrî Afrinovah'ın *Enîsü'l-Celis* adlı dergileridir. Yazarın bu iki dergide yayımlanan makaleleri, toplumsal konuları ve kadının çeşitli sahalarda karşılaştığı sorunları kapsamaktadır.²¹

Yazar, dönemin matbuatında modern Arap edebiyatıyla birlikte gündem olan kadının özgürlüğü ve eğitimi konularına dair yazılar kaleme almıştır. Onun söz konusu alanlara eğilimi, ülke adına davet edildiği konferans ve toplantılarda başlamıştır. Yazar 1893'te Santiago'da kadının hak ve eğitim durumunu ele almak için düzenlenen uluslararası bir kadın kongresinde, kadın sorunları üzerinde durulması gereken en büyük alanın eğitim olduğunu savunmuştur. Zeyneb Fevvâz'ın çoğunluğu kadının eğitimi ve hürriyeti içerikli makaleleri "*er-Resâilu'z-Zeynebiyye*" başlığıyla 1892'de "*en-Nîl*" gazetesinde yayımlanmaya başlamıştır.²² Yazar bu makalelerinde kadının sosyal hayattaki konumunun yükseltilmesi gerektiğini vurgulayarak erkeğin elinde olan siyasî, sosyal ve idari hakların kadınlar için de geçerli olması gerektiğini dile getirmiştir.²³ Yazarın kendisine söylem alanı olarak seçmiş olduğu eğitim meselesini; hem edebî bir dille hem de fikrî çıkarımlarla desteklediği ve okuyucu üzerinde fevkalâde bir tesir bıraktığı da fark edilmektedir.²⁴

Kadının hürriyeti problemi, o dönemin Mısır'ında birçok yazar tarafından ele alınmıştır. Bu problem alanıyla ilgili kalemiyle ilk mücadeleyi veren Zeyneb Fevvâz olmasına rağmen; Kâsım Emîn, *Tahrîru'l-Mer'e* ve *el-Mer'etu'l-Cedîde* isimli

¹⁹ Atik Aydın, "Arap Dilinde Noktalama İşaretleri: Tarih ve Uygulama", *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi* 5/23 (2012), 94.

²⁰ Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisâ fî Alemlî'l-Arab ve'l-İslâm*, 2/82.

²¹ Fettûh, *Edibâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75.

²² Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 59.

²³ Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisâ fî Alemlî'l-Arab ve'l-İslâm*, 2/82.

²⁴ Yumna Al'îd, "Lebanon", *Arab Women Writers A Critical Reference Guide 1873-1999*, ed. Radwa Ashouri Mohammed Berrada vd. (Kahire: The American University in Cairo Press, 2008), 16.

çalışmalarıyla bu alanda ilk söz sahibi kişi olarak bilinmektedir.²⁵ Ancak Zeyneb Fevâz'ın kadının hürriyeti bağlamında ele almış olduğu konular, Kâsım Emîn'in aynı alandaki çalışmalarından daha önceki bir tarihte kaleme alınmıştır. Zira Kâsım Emîn, bu meyandaki çalışmalarının ilkini 1899'da neşretmiş; Zeyneb Fevâz ise Kâsım Emînle aynı içerikte olan kadının hürriyeti konulu yazılarını 1892'de *en-Nil* gazetesinde kaleme almaya başlamıştır. Bu anlamda, kendi döneminde ve ileriki tarihlerde bazı çağdaşları kadar tanınmayan yazar, Arap coğrafyasında kadının hürriyetini işleyen ilk öncü şahsiyettir denebilir.²⁶

Mısır'da İngiliz işgalinin baş göstermesiyle beraber çeşitli gazete ve dergilerde milli birlik ve beraberlik duygusu hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Şüphesiz bu tür girişimler, ülkenin maruz kaldığı durumdan kurtulma çabaları olarak görülebilir. Yaşanan bu politik olaylar, Arap edebiyatının yönünü değiştirmiş ve edebî sahada yeni muhtevalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Oluşan bu yeni akımla beraber farklı ideolojide fikirler okuyucuyla buluşmuş ve en nihayetinde farklı kitleler arasında gruplaşmalar baş göstermeye başlamıştır. Bu meyanda kimileri batının destekçisi olurken kimileri de Osmanlı'yı ve Osmanlı'nın yapmış olduğu icraatları savunmuştur. O dönemde Osmanlı'ya vermiş olduğu destekle ön plana çıkan Mustafa Kâmil²⁷ de Zeyneb Fevâz'ın destek verdiği önemli siyasetçilerden biridir. İttihâd-ı İslâm²⁸ fikrini destekleyen Mustafa Kâmil, "*el-Mes'ebetü's-Şarkıyye*" adlı eserinde ve yazmış olduğu makalelerinde İngilizlere karşı Osmanlı'nın yanında olduğunu açıkça ifade etmiştir. Ayrıca hayatının sonlarına doğru kurmuş olduğu "*Hizbu'l-Vatan*" partisinde de siyasî olarak düşüncelerini ifade etmiştir.²⁹ Bu parti Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinden sonra kurulan ilk ulusal parti³⁰ olmasının yanında 1927'de Hasan el-Bennâ (ö. 1949) tarafından "*Müslüman Kardeşler Teşkilatı*" olarak kurulacak olan siyasî ve dinî oluşumun da nüvesini oluşturmuştur.³¹ Zeyneb Fevâz'ı siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadî konular üzerinde yazılar yazan bir entelektüel olarak düşünebiliriz. Yazarın bu yönünün en büyük delili de çeşitli gazetelerde kaleme almış olduğu makaleleridir. O, her alanda bağımsızlığı çok arzulayan bir şahıs olduğundan "*Vatan*

²⁵ Gülfem Kurt, *Kâsım Emîn ve Kadınların Özgürlüğü Bağlamında Eğitimle İlgili Görüşleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014).

²⁶ Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadise 1846-1914*, 59.

²⁷ Hilal Görgün, "Mısır'da 19. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kâmil", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000), 105-131.

²⁸ Azmi Özcan, "İttihâd-i İslâm", *DİA*, ts., 23/470-475.

²⁹ Görgün, "Mısır'da 19. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kâmil", 123-124.

³⁰ Mehmet Yalar, *Modern Arap Edebiyatına Giriş* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 169.

³¹ Rahmi Er, *Modern Mısır Romanı-I (1914-1944)* (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 44.

Partisi" siyasî lideri Mustafa Kâmil'in en büyük destekçilerinden biri olmuştur. Partinin düzenlemiş olduğu kongre ve mitinglere sıkça katılan Zeyneb Fevvâz, alışılmış olan birtakım değer yargılarını da değiştirmiştir. Bunun en büyük kanıtı olarak da Mustafa Kâmil'in konuşmasına başlarken kullandığı hitap cümlesini gösterebiliriz. O, "beyefendiler", diye başlayan hitabını "hanımefendiler ve beyefendiler" diye düzeltmiştir.³²

Yazar gerek şahsî hayatında gerekse de ilmî faaliyet alanında İslâmî çizgiden ayrılmayan bir tutum sergilemiştir. Bu durumun arka planında ise onun almış olduğu eğitimin şekli yatmaktadır. Zira o, batı tarzında eğitim veren resmi okullarda değil de özel hocalardan ders alarak çoğu zaman da kendi gayretleriyle ilerleme kat etmiştir. Onun mezhebinin Şiilik olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Ancak yazarın bu mezhebe mensup olduğunu gösteren en ufak bir delile dâhi eserlerinde rastlanılmamaktadır.³³ Onun muhafazakâr bir Müslüman olduğu eserlerinden, özellikle de makalelerinden, bir de İslâmî çizgide ilerleyen Vatan Partisi lideri Mustafa Kâmilî desteklemesinden ve ona ait olan *el-Liva* dergisinde yazılar yazmasından kolaylıkla anlaşılmaktadır. Zeyneb Fevvâz kadın haklarını savunan bir yazar olması hasebiyle çağdaşı olan feminist yazarların birçoğundan farklı bir çizgide hareket etmiştir. Şüphesiz onun bu meseleye yaklaşımının temelinde, Arap toplumunda görülen yanlış Müslümanlık algısıyla mücadele etmek yatmaktadır. Böyle bir sonuca onun yazmış olduğu yazılarından ve yazılarının neşredildiği gazete ve dergilerin takip ettiği vizyondan ulaşılabılır. Bir diğer ifadeyle kadının eğitimi meselesi, çağdaşları feminist yazarlar tarafından batının fikrî alt yapısıyla dile getirilirken Zeyneb Fevvâz'da bu durum, İslâm'ın savunduğu fikrî alt yapıyla desteklenmiştir.

3. Suriye: Zeyneb Fevvâz ve Edip Nazmî

Zeyneb Fevvâz, Mısır'da edebî çalışmalara aktif olarak katıldığından bu sahaya ilgisi olan kimselerin dikkatlerini üzerine çekmeyi başarmıştır. Onun ele almış olduğu konular gerek içerik gerekse de şekil olarak beğenilmiş ve bu sahaya ilgili yazarların onunla iletişime geçmesini sağlamıştır. Bu yazarlardan biri de Edip Nazmî'dir.³⁴ Suriyeli bir edebiyatçı olan Edip Nazmî (ö. 1918), daha çok gazetecilik yönüyle tanınmaktadır.³⁵ Şöhreti Suriye'ye kadar ulaşan Zeyneb Fevvâz'la Edip Nazmî'nin tanışması, içeriği fikrî

³² Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 64.

³³ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin* (Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 4/198.

³⁴ Hayreddîn Ziriklî, *el-Âlam* (Beyrût: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 1/286; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 64; Fettûh, *Edibâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75.

³⁵ Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 64; Ziriklî, *el-Âlam*, 2002, 1/286.

ve edebî olan yazışmalarla başlamıştır. Uzun bir süre devam eden bu yazışmalar evlilikle nihayete ermiştir. Zeyneb Fevvâz fikrî olarak anlaşılammaktan kaynaklı başarısız olarak gördüğü ilk evliliğinin ardından kültürel seviye olarak kendisine denk olan biriyle evliliğin daha isabetli olacağını düşünmüştür. O, bu evlilikle edebî sahasının daha da genişleyeceğini temenni etmiş ve mukaddes olarak gördüğü annelik hayalini gerçekleştirmeyi arzu etmiştir. Yalnız tüm bunlar olurken onun ilmî ve edebî faaliyetlerinin başladığı Mısır'ı terk etmesi gerekecektir. Zira eşi Edip Nazmî Suriyelidir ve onun da burada ikamet etmesi icap etmektedir.³⁶

Zeyneb ikinci kez evlenmiş ve Suriye'ye yerleşmek için yola çıkmıştır. İskenderiye'den Beyrut'a oradan da Şam'a geçmiş ve nihayet eşinin yaşadığı yer olan Havran'a bağlı Şeyh Sa'd adlı yerleşim yerine ulaşmıştır. Burası Edip Nazmî'nin görev yaptığı küçük bir köy olduğundan Zeyneb, arzu ettiği ilmî faaliyetleri orada gerçekleştirememiştir. Bu durumdan büyük bir rahatsızlık duyan Fevvâz, eşinden kendisini Şam'a götürmesini istemiştir. Eşi Edip Nazmî de bu isteği geri çevirmemiş, hatta onun ilgilendiği alanlarda ilerleme kat etmesi için her türlü isteğine cevap vermiştir. Gerçekleştirilen bu göçün sebepleri arasında buradaki hayatın köydeki hayata nazaran daha kolay olması ve edebî atmosfere daha fazla açık olması yer almaktadır.³⁷ Edip Nazmî'nin Şam'daki evi, yoğun bir şekilde ilmî faaliyetlerin gerçekleştiği bir yer haline dönüşmüştür. Bu evde Şam'ın ileri gelen edebiyatçıları ve düşünürlerinin katılmış olduğu haftalık edebiyat toplantıları düzenlenmektedir. Söz konusu bu toplantılara katılanlar arasında Hasan Abdülmecid ed-Dumanî, Ebu's-Suûd Murâd, Abdülkâdir Bedrân, Selim Unhûrî, Reşîd el-Huşeymî, Seyyid es-Seletacî, Sâlih Tâha, Mahmûd Hamdî, Huseyn Husnî, Ömer Nuhûlî, Sâlih Vehbî el-Bağdâdî ve Es'ad el-Hımsî gibi zamanın edip ve şairleri de bulunmaktadır. Bu yazarlar, dönemin edebiyat sorunları üzerine eğilmiş, nazım ve taştir şeklinde şiir atışmaları yapmışlardır.³⁸ Zeyneb Fevvâz yapılan bu toplantılara bizatihi değil de perde arkasından veya yakın bir odadan katılmıştır. Onunla bu entelektüel zümre arasındaki bilgi alışverişi ise kocası olarak Edip Nazmî aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Zeyneb Fevvâz'ın her ne kadar bir yazar veya düşünür kimliği bulursa da içinde yaşamış olduğu gelenek, hayatın her alanında onun bağımsız olarak hareket etmesine müsaade

³⁶ Fettûh, *Edibâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 65.

³⁷ Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 65-66; Fettûh, *Edibâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75.

³⁸ Fettûh, *Edibâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 66.

etmemiştir. Yazar bu durumu kabullenmekte her ne kadar zorlanmasa da zamanla iç dünyasında gurbet duygusunu hisseder olmuştur. Ona bu gurbet duygusunu hissettiren şey ise şüphesiz onun yazma ve üretmeye olan uzaklığıdır.³⁹

Zeyneb Fevâz'ın Edip Nazmî ile evliliği ve Suriye'deki ikameti üç yıldan fazla devam etmemiştir. Onun, bu evliliği nihayete erdirmesinin arka planında yaşamış olduğu zor hayat koşullarından başkası yoktur. Bu zor hayat koşullarından ilki; Suriye'deki ilmî ortamın Mısır'a kıyasla yetersiz olmasıdır. Zira buradaki siyasî koşullar, o dönemde tabiatı itibariyle edebî faaliyetlerin özgürce yapılmasına engel teşkil etmektedir. Mısır'da yayımlanan gazete ve dergilerin eş zamanlı olarak Suriye'de neşredilmemesi, bu matbuattan bir kısmının ülkeye girişinin yasaklanması, o dönemde tek haberleşme vasıtası olan postanın haftada bir hatta bazen ayda bir ülkeye ulaşması ve tüm bunlara ilaveten ilmî ve kültürel etkinliklerin de yetersiz olması, Zeyneb gibi yazarların zor zamanlar geçirmelerine sebep olan etmenlerdir.⁴⁰ Zeyneb Fevâz'ı Suriye'den ve eşi Edip Nazmî'den ayıran ikincil saik ise eşinin evlenmeden önce kendisinden gizlediği ve sonraları kendisinin bu durumla yüzleşmek durumunda kaldığı çok evlilik hadisesidir. Zeyneb Fevâz eşinin üç kadınla evlendiğini ve ilk karısından da dört kızının olduğunu Suriye'ye geldikten sonra öğrenmiştir. Her ne kadar Zeyneb Fevâz'ın yaşadığı toplumda çok evlilik hadisesi yaygın olsa da o bu uygulamaya eşler arasında kıskançlığa sebebiyet vermesi, bu kıskançlığın eşi ve çocukları da doğrudan etkilemesi sebebiyle karşı olmuştur.⁴¹

Zeyneb Fevâz'ın ilmî ve edebî yolculuğu Lübnan, Mısır ve Suriye özelinde gelişim göstermiştir. Yazarın ikamet ettiği bu üç şehirden her birisinin onun yaşantısına tanıklık eden hatıraları vardır. Lübnan doğumlu olan yazar, hayatının son anlarını eşi Edeip Nazmî'den ayrıldıktan sonra Mısır'da geçirmiş ve geçirdiği bir hastalık sebebiyle 54 yaşında 27 Ocak⁴² 1914'te, Mısır'da vefat etmiştir. Vefat haberini başta "*İrfan*" dergisi olmak üzere, çok sayıda gazete ve dergi okuyucularıyla müteessir bir şekilde paylaşmıştır.⁴³ Zeyneb Fevâz'ın üzerine inşa ettiği fikrî alt yapının temelinde eğitim ve özellikle de kız çocuklarının eğitimi meselesi yer almaktadır. O resmî olarak herhangi bir

³⁹ Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 66; Fettûh, *Edîbâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75.

⁴⁰ Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 65.

⁴¹ Fettûh, *Edîbâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 76; Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 65.

⁴² Fazlıoğlu, "Zeyneb Fevâz", 44/359; İshakoğlu, "19. Yüzyıl Nahda Hareketinde Kadın Yazarların Rolü ve Zeyneb Fevâz", 49.

⁴³ Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 69.

okulda öğrenim görmemesine rağmen,⁴⁴ kaderin bir lütfü olarak kendini geliştirebilme imkânı bulmuştur. Ancak onun dönemindeki kız çocukları Zeyneb Fevvâz kadar şanslı olamayacaktır. Bu sorunun farkında olan yazar, mesaisinin neredeyse tamamını kadınların eğitimine ayırmıştır. Ona göre, toplumun ıslahında çözülmesi gereken en büyük sorun kadınların eğitimidir. Bunun arka planında da şüphesiz kadınların annelik vasfıyla yeni nesiller yetiştirmek durumunda olmaları bulunmaktadır.⁴⁵ Bu noktada değinilmesi gereken bir diğer husus da onun anneliğe ve annelere çok büyük değerler atfettiği bilinmesine rağmen çocuk sahibi olmadığıdır.⁴⁶

4. Çalışmaları ve Modern Arap Edebiyatına Etkileri

Zeyneb Fevvâz'ın yazıları, kendi dönemindeki genç kuşağın sesi olmuştur. O, muhtelif alanlarda fikrî ve edebî birçok ürün bırakmıştır. Roman, makale, deneme, hikâye, tiyatro ve şiir, vermiş olduğu bu ürünler arasında yer almaktadır. Ancak ne yazık ki bu eserlerin bir kısmının basımı olmadığından söz konusu çalışmalara ulaşmak son derece meşakkatlidir. Zeyneb Fevvâz'ın hayatını “*er-Râidetü'l-Mechûle*” adlı çalışmasında ele alan Hilmi Nemnem, aynı eserde şöyle demektedir: “*Geçen yüzyılın seksen ve doksanlı yıllarına baktığımızda; makaleler, tartışmalar, telif eserler aracılığıyla kadın ve kadın hakları meselesine güçlü bir şekilde yoğunlaşan, siyasî ve sosyal konulara iştirak eden, adı geçen dönemin sesi olan bir hanımefendiyle karşılaşmaktayız: Zeyneb Fevvâz.*”⁴⁷ Yazarın basılmış eserleri şunlardır: ⁴⁸ Biyografi alanında *ed-Durru'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr*;⁴⁹ tiyatro sahasında *el-Hevâ ve'l-Vefâ* ;⁵⁰ romanları *Husnu'l-Avâkıb ev Ğâdetü'z-Zâhira*⁵¹ ile *el-Meliku Kûrş ev Meliku'l-Furs*;⁵² makaleleri *er-Resâilu'z-Zeynebiyye*;⁵³ şiiri

⁴⁴ Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisâ fî Aleml-i-Arab ve'l-İslâm*, 2/82.

⁴⁵ Korkmaz, “Modern Arap Edebiyatında Kadın Yazarların Doğuşu”, 71.

⁴⁶ Fettûh, *Edibâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetü's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 75.

⁴⁷ Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 71.

⁴⁸ Ziriklî, *el-Âlâm*, 3/67; Fettûh, *Edibâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetü's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*, 77-78; Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 71-72; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin* (Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 1/745.

⁴⁹ Zeyneb Fevvâz, *ed-Durru'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999).

⁵⁰ Zeyneb Fevvâz, *el-Hevâ ve'l-Vefâ* (Mısır: el-Matbaatu'l-Câmia, 1893).

⁵¹ Zeyneb Fevvâz, *Husnu'l-Avâkıb ev Ğâde ez-Zâhirâ* (Beyrut: el-Meclisu's-Sekafiyyi, 1984).

⁵² Zeyneb Fevvâz, *el-Meliku Kûrş ev Meliku'l-Furs* (Mısır: Müessesetu Hendavi, 2016).

⁵³ Zeyneb Fevvâz, *er-Resâilu'z-Zeynebiyye* (Kahire: Müessesetu Hendavi, 2014).

Dîvânu Zeyneb Fevvâz⁵⁴ şeklindedir. Matbu Olmayan Eserleri⁵⁵ ise Medâricu'l-Kemâl fi Terâcimi'r-Ricâl⁵⁶ ve Cevheru'n-Nadîd fi Me'seri'l-Meliki'l-Hamîd⁵⁷ şeklindedir.

4.1. ed-Durru'l-Mensûr fi Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr (الدر المنثور في طبقات ربات الخدور)

ed-Durru'l-Mensûr, Zeyneb Fevvâz'ın en büyük, en meşhûr, en fazla edebî ve yazınsal değere sahip eseri olarak kabul edilir. Yazar, bu kitabında farklı din ve milletlerden öne çıkmış kadınların hayat hikâyelerini kaleme almıştır. İlk basımı 1893'te yapılan bu eser, 552 sayfalık bir hacme sahiptir.⁵⁸ Yazar bu eserinde doğulu ve batılı, çeşitli sosyal tabakalardan meşhûr kadınların birçoğunun biyografisini ele almıştır. Yazar adı geçen eserini meydana getirirken yaklaşık kırk edebî ve tarihî kaynaktan iktibas etmiş ve kitabın mukaddimesinde yararlandığı bu kaynakları da ayrıca zikretmiştir. Bu kaynaklar arasında İbn Haldun'un *Kitâbu'l-İber*'i, İbn Batuta'nın *Tuhfetu'n-Nazâr fi Ğarâibi'l-Emsâr*'ı, İbn Esîr el-Cezerî'nin *Usdu'l-Ġâbe bi Ma'rifeti's-Sahâbe*'si ve Ebû Temmâm'ın *Dîvanu'l-Hamâse*'si de yer almaktadır. Yazarın yararlandığı kaynaklar arasında dönemin gazete ve dergileri de bulunmaktadır. Bu gazete ve dergilerde yer alan kadın yazarların ortak noktası ise kadının eğitimini ve ilerlemesini destekleyen yazılar yazmalarıdır. Adı geçen alanda yazılar yazan bu kadın yazarlar; Sâre Nevfel, Nahle Mûsa, Hona Kevrânî, Meryem Hâlid ve İstîrâzherî'dir. Zeyneb Fevvâz, çalışmasında bu yazarların makalelerine de yer vermiştir.⁵⁹

ed-Durru'l-Mensûr, dünyanın farklı beldelerinden ve dönemlerinden çeşitli din ve ırka mensup, ait oldukları toplumda örneklik teşkil ederek öne çıkan bir çok kadının hayat hikayesini okuyucuya tanıtan bir çalışmadır. Bu kadınlardan kimisi yönetimi ve devletin idaresini ele geçirip önemli kararlarda yetki sahibiyken kimisi de korkusuzca harp meydanlarında orduyla aynı safta yer almıştır. Siyasî, sosyal ve kültürel anlamda farklı şahsiyetleri bir araya getiren bu eserde; şair, şarkıcı, cariyeye, edip ve kraliyet ailesinden hayatlarla da karşılaşmaktadır.⁶⁰ Eser ansiklopedik bir çalışma olduğundan "elif" harfiyle başlamıştır. Ayrıca bu çalışmanın ilk maddesinin Hz. Peygamber'in annesi Âmine ile

⁵⁴ Zeyneb Fevvâz, *Dîvanu Zeyneb Fevvâz* (Beirut: Dâru'l-Mahacca'l-Baydâ' li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 2008).

⁵⁵ Hayreddin Zirikli, *el-Âlâm* (Beirut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 3/67; Ömer Rıza Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisâ fi Alemi'l-Arab ve'l-İslâm*, (Müessesetü'r-Risâle, ts.), 2/91.

⁵⁶ Semah Âdil, "er-Rivâyetü'l-Arabiyye", <https://kitabab.com/cultural/13> الرواية العربية بين التطور والمسماة Eylül 2018).

⁵⁷ Adil, "er-Rivâtetü'l-Arabiyye" (13 Eylül 2018).

⁵⁸ Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisâ fi Alemi'l-Arab ve'l-İslâm*, 2/91.

⁵⁹ Fevvâz, *ed-Durru'l-Mensûr fi Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr*, 9-25.

⁶⁰ Fevvâz, *ed-Durru'l-Mensûr fi Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr*, 30-882.

başlaması da yazarın dinî inancındaki hassasiyetini göstermektedir. Yazar, eserinin üzerinde iki yıl kadar çalışmıştır. O, 1891’de bu eserini telif etmeye başlamış ve 1893’te tamamlayarak yayımlamıştır.⁶¹ Kitabın bu basımında Âişe Teymûr ve *en-Nîl* gazetesi sahibi meşhûr yazar Hasan Hüsnü Bey’in *ed-Durru’l-Mensûr* için övgü dolu birer takrizi yer almaktadır.⁶² Eserin son basım yeri Beyrut, basım yılı ise 1999’dur. *Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye* yaynevinden çıkan eserin tahkikini Muhammed Emîn ed-Denavî yapmıştır. Zeyneb Fevvâz’ın biyografi türünde ele alınan bu çalışması, yazarının ismiyle anılır olmuştur. Onun bu eserinden alıntı yapanlar "*ed-Durru’l-Mensûr sahibi Zeyneb Fevvâz*" şeklinde dipnot düşmüşlerdir.⁶³

4.2. el-Hevâ ve'l-Vefâ (الهواء والوفاء)

el-Hevâ ve'l-Vefâ, Zeyneb Fevvâz’ın tiyatro türündeki eseridir. Dört bölümden oluşmaktadır. Kitap; Irak, Basra ve Bağdat arasında geçen bir aşk hikâyesini konu edinmektedir. Kitapta işlenen konu ahlakî ve dinî değerler ekseninde ele alınmaktadır. Bu anlamda kitabın temel gayesinin irşat ve yönlendirme olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zeyneb Fevvâz bu tiyatrosunda adeta doğunun yaşamından kesitler sunmaktadır. Yazar, eserde yer alan şahısların tahlilinde de son derece gerçekçidir. Öyle ki kendisinin bu eserinin tercümesi Kolombiya gibi ülkelere kadar ulaşmış ve eserde geçen kişilerin analizinde doğulu yaşam tam anlamıyla analiz edildiğinden eser büyük beğeni toplamıştır. Zeyneb Fevvâz’ın hocalarından et-Tuveyrânî bu eseri öven bir kaside yazmıştır. Ayrıca eserin takrizini de Abdullah Ferîc ve Corc Mirza yapmışlardır.⁶⁴

Yazar 1893 yılında ilk telif ettiği⁶⁵ eser olan bu çalışmayla Arap edebiyatında piyes kaleme alan ilk kadın yazar olarak nitelendirilmiştir.⁶⁶ Zeyneb Fevvâz ilk eseri olan *el-Hevâ ve'l-Vefâ*’da "*Mısırlı bir Kadın*" müstear adını kullanmıştır. Fevvâz tiyatro olarak kaleme aldığı bu eserde kahramanları konuştururken konuşma dili yerine şiir dilini tercih etmiştir. Bu nedenle piyes, baştan sona şiirden oluşmuştur denebilir. Kitap bu yönüyle akıcı bulunmayarak eleştirilmiş ve başarısız olarak değerlendirilmiştir.⁶⁷

4.3. Husnu'l-Avâkıb ev Ğâde ez-Zâhirâ (حسن العواقب أو غادة الزاهرة)

⁶¹ Fevvâz, *ed-Durru’l-Mensûr fî Tabakâti Rabbâti’l-Hudûr*, 8.

⁶² Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A’lâmi’n-Nahdati’l-Arabiyyeti’l-Hadîse 1846-1914*, 84-86.

⁶³ Yûsuf b. Âdil Mes’ih b. Yâ’kûb Şeyho, *Târîhu’l-Âdâbi’l-Arabiyye fi’l-Karni’t-Tâsi’i Aşera ve’r-Rub’i’l-Evveli min’el-Karni’l-İşrin* (Beyrût: Dâru’l-Meşrik, ts.), 1/353.

⁶⁴ Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A’lâmi’n-Nahdati’l-Arabiyyeti’l-Hadîse 1846-1914*, 77-80.

⁶⁵ Huda Temîmi, *el-Edebu’l-Arabî Abra’l-Usûr* (Beyrût: Dâru’s-Sâkî, 2016), 594.

⁶⁶ Fazlıoğlu, "Zeyneb Fevvâz", 44/360.

⁶⁷ Fazlıoğlu, "Zeyneb Fevvâz", 44/360.

Husnu'l-Avâkıb ilk Arap romanıdır.⁶⁸ Kitabın ilk baskısına dair bilgiler 1899, 1892 ve 1885'i göstermektedir. Kitabın basım tarihi hakkında her ne kadar farklı rivayetler de bulunsa nihayetinde bu tarihler erken bir dönemi göstermektedir. Bu anlamda modern ilk Arap romanı olarak bilinen Muhammed Huseyn Heykel'in "*Zeyneb*"⁶⁹ adlı romanının basım tarihi geç bir tarihi göstermektedir. Zira bu roman 1914 yılında basılmıştır.⁷⁰ İlk Arap romanının hangi yazara ait olduğu konusu Arap edebiyatçıları arasında uzun süren bir tartışma konusu olmuştur. Kıyaslama daha çok *Husnu'l-Avâkıb* ve *Zeyneb* adlı romanlar arasında yapılırken ilk roman unvanının her iki yazara da ait olmadığını ileri süren edebiyatçılar da bulunmaktadır. Radvâ Aşur'a (ö. 2014) göre Arap edebiyatındaki ilk roman nitelmesi gün geçtikçe farklı yazarlara atfedilmiştir. Modern Arap edebiyatının ilk romanı olarak bilinen 1914 basımlı "*Zeyneb*", 1899 tarihli "*Husnu'l-Avâkıb*" 'la değişmiş, bunu Selim el-Bustânî'nin *el-Cinan* gazetesinde 1870'te neşredilen "*el-Hayyâm fî Cinâni's-Şâm*" adlı çalışması takip etmiştir. Selim el-Bustânî, Arap edebiyatında bir müddet ilk romancı olarak bilinmiş ancak bu unvanı 1865 basımlı "*Ğâbetu'l-Hak*" adlı eseriyle Fransız Marrâş almıştır. Çok sürmeden Arap basımında yeni bir iddia daha orta atılmıştır: "*Kahire, Halîl Hûri'yi ilk Arap romancısı olarak ilan etti.*". 2007 yılında *Ceridetu'l-Hayat* gazetesinde adı geçen başlıkla yayımlanan bu yazıyla ilk Arap romancı unvanı, 1859 tarihinde neşredilen "*Vây, İzen Lestu bi İfrancâ*" adlı çalışmayla Halîl el-Hûri'ye geçmiştir.⁷¹

Arap edebiyatında değişen bu unvanlara son olarak Radvâ Aşur yeni bir iddia daha eklemiştir. O da söz konusu bu nitelmenin gerçek sahibinin 1855 tarihli "*es-Sâk ale's-Sâk*" adlı çalışmayla Ahmed Fâris eş-Şidyâk'a ait olduğu görüşüdür.⁷² Buseyne Şa'ban'a göre ise bu iddialar doğru değildir ve ilk modern Arap romanı *Zeyneb Fevvâz*'a aittir. Ona göre Heykel'in *Zeyneb* adlı romanı hariç diğer eserlerin tamamının *Husnu'l-Avâkıb*'tan önce telif edildiği doğrudur. Hatta *Zeyneb Fevvâz*'ın başta bu romanı olmak üzere diğer eserlerinin çoğunda bu yazarlara ait esintiler de hissedilmektedir. Bu anlamda yazarın özellikle Selim el-Bustânî'den etkilendiği de kolaylıkla fark edilmektedir. Ancak bu çalışmaların önceki tarihli olması ve *Zeyneb Fevvâz*'ın da bu eserlerden mezc yapması,

⁶⁸ Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*, 89.

⁶⁹ Gül Yaşar Demirci, *Mısır Edebiyatında Kısa Hikâye* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014), 58-59.

⁷⁰ Şa'ban, *Mietu Amin miner-Rivâyâti'n-Nisâiyyeti'l-Arabiyye (1899/1999)*, 37.

⁷¹ Radvâ Aşur, *el-Hadâsatu'l-Mumkine eş-Şidyâk ve's-Sâk ale's-Sâk er-Rivâyetu'l-Ûlâ fi'l-Edebi'l-Arabiyyi'l-Hadîs* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2012), 4.

⁷² Aşur, *el-Hadâsatu'l-Mumkine eş-Şidyâk ve's-Sâk ale's-Sâk er-Rivâyetu'l-Ûlâ fi'l-Edebi'l-Arabiyyi'l-Hadîs*, 8.

onlara modern Arap romanı niteliğini vermeyi hak ettirmemektedir. Zira burada Husnu'l-Avâkıb'a kadar adı geçen çalışmaların tamamı yarı makâm ve yarı modern roman tarzında kaleme alınmıştır. Bu özellik de onlara batıdan yaptıkları tercüme vasıtasıyla geçmiştir. *Husnu'l-Avâkıb* ise konu, şahıslar ve romanı çepe çevre saran edebî atmosfer bakımından modern romanın özelliklerinin çoğunu üzerinde taşımaktadır.⁷³

Husnu'l-Avâkıb, siyasî ve sosyal bir karaktere sahip ilk Arap romanıdır. 37 bölümden oluşan roman, ele aldığı konuları işlerken ahlakî değerleri ön planda tutmaktadır. Ayrıca romanda 19. Yüzyıl Lübnan'ında yaşanmakta olan gelenek ve göreneklere bağlı kaldığından roman geleneksel bir bakış açısının ürünüdür diyebiliriz. Romanda işlenen bir diğer tema ise cesaret ve bağımsızlıktır.⁷⁴ Husnu'l-Avâkıb, dönemin ünlü ve tanınmış edebiyatçıları tarafından büyük bir beğeni toplanmıştır. Bu yazarlara verilecek en büyük örnek Muhammed Abduh'tur. Abduh, kendisinin davasını verdiği yenileşme hareketini ele aldığından bu romanı okuyuculara tavsiye etmiştir. *en-Nil* gazetesi editörü Hasan Hüsnü Bey de *Husnu'l-Avâkıb* hakkında bir değerlendirme yazısı kaleme almıştır. O, bu yazısında romanın daha çok üslubu ve edebî güzelliği üzerinde durmuş, yazarı Zeyneb Fevâz hakkında da taltif edici ifadeler kullanmıştır. Ayrıca şair Abdullah Ferîc, şair Muhammed Tevfik ve Muhammed Ali de *Husnu'l-Avâkıb* için birer kaside yazmışlardır.⁷⁵

Husnu'l-Avâkıb, iki amcaoğlu arasında geçen hâkimiyet mücadelesini anlatmaktadır. Bunlar Şekib ve Tâmir adında Lübnanlı iki prensir. Bu iki prensin mücadelelerinin sebebi ise Lübnan'da önemli bir konumu bulunan Cebeli Şâmih bölgesinin hâkimiyet altına alınmasıdır. Ancak bu mücadele, görüldüğü gibi sadece siyasî bir rekabetten ibaret değildir. Zira onların karşısında duran asıl hâkimiyet alanı amcalarının kızı prenses Faria'dır. Tâmir, amcaoğulları arasında yaş olarak en büyüğü, en kurnazı ve en fazla kötü niyete sahip olanıdır. O, amcasının ahlâken daha iyi olan Şekib'e itimat ettiğini görünce siyasî nüfuzunu garanti altına almak için harekete geçmiştir. Zaten dedesinin vasiyeti de iktidarın en büyüğün, yani kendisinin hakkı olduğu yönündedir. Kitabın ilk bölümü Şekib'in yönetimi ele geçirme kararını ve Tâmir'in de onu öldürme planlarını ele almaktadır. İkinci bölümde de aralarında geçen bu mücadele çeşitli entrikalarla devam etmektedir. Roman, baştan sona iyi ve kötünün mücadelesini ele almaktadır. Olaylar aşk

⁷³ Şa'ban, *Mietu Âmin miner-Rivâyâti 'n-Nisâiyyeti 'l-Arabiyye (1899/1999)*, 47-48.

⁷⁴ Şa'ban, *Mietu Âmin miner-Rivâyâti 'n-Nisâiyyeti 'l-Arabiyye (1899/1999)*, 48.

⁷⁵ Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi 'n-Nahdati 'l-Arabiyyeti 'l-Hadîse 1846-1914*, 98-101; Şa'ban, *Mietu Âmin miner-Rivâyâti 'n-Nisâiyyeti 'l-Arabiyye (1899/1999)*, 51.

hikâyesiyle birlikte daha da girift bir hal almakta ve romanın sonuna doğru iyiler ve kötüler hak ettikleri muamelelerle karşılaşmaktadır.⁷⁶

Lübnanlı eleştirmen Abdülmecid Zerkâd'a göre *Husnu'l-Avâkıb* okuyucuyu tarihî bir yolculuğa sürüklemektedir ve her okuyucunun Zeyneb Fevâz gibi bir edebiyatçıyı muhakkak tanması gerekmektedir. Ona göre bu romanla Zeyneb Fevâz, hem Arap kadınının hem de Arap romanının tarihinde eşsiz izler bırakmıştır. Tarihî bir roman olan bu çalışma hem eski Arap geleneği hakkında bilgi vermekte hem de modern Arap romanının özelliklerini taşımaktadır. Zerkâd, bu romanın modern olarak kabul edilmesinde yazarın kullanmış olduğu fasih dili, üslubu ve romanda geçen olaylara bakış açısını göstermektedir. Yine ona göre *Husnu'l-Avâkıb*'in mekân olarak geçtiği yer Zeyneb Fevâz'ın doğduğu yer olan Cebeli Âmil'dir. Romanda burayı temsilen Cebeli Şâmih denilen bir yer kullanılmıştır. Ayrıca yazarın kendisinin yaşamış olduğu Es'ad Beylerin evi ve Tebnin kalesi, romanda başka isimlerle sembolleştirilmiştir. Romandaki olay örgüsünden, mekân ve şahıslardan da anlaşılacağı üzere, Zeyneb Fevâz okuyucuya bu romanda kendi hayat hikâyesinden üstü kapalı kesitler sunmuştur. Bu durumu romanın mukaddimesinde kendisi de bizzat dile getirmiştir. Yazar romanını yaşanmış olaylardan hareketle kaleme aldığını, burada değişiklik yaptığı tek noktanın ise şahısların isimleri olduğunu belirtmiştir. Bunun sebebi olarak da adı geçen şahısların hayatta olmalarını göstermiştir.⁷⁷

Arap edebiyatında erken dönem roman girişiminin anlatı unsurları belirlenmek istenildiğinde bu unsurların tamamı *Husnu'l-Avâkıb*'ta görülmektedir. Ancak bu roman modern tarza göre değerlendirilmek istenildiğinde o dönemin Arap edebiyatında var olan olanaklar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Söz konusu değerlendirme Jane Austen (ö. 1817) ve George Eliot (ö. 1880) gibi yazarların romanlarıyla değil de aynı coğrafyada yetişmiş İbrahim Yazıcı ve Selim el-Bustanî gibi yazarların eserleriyle yapılmalıdır. Zira burada işlenen tarih, kültür, toplum ve mekânlar farklılık arz etmektedir.⁷⁸

4.4. el-Meliku Kurş ev Meliku'l-Furs (الملك كورش أو ملك الفرس)

Tarihî bir aşk romanı olan *el-Meliku Kurş*'un ilk basımı 1905⁷⁹ yılında yapılmıştır. Bu yönüyle eser, Zeyneb Fevâz'ın modern izler taşıyan ikinci romanıdır. Tarihi roman sınıflandırmasına giren eserdeki olaylar silsilesi yaşanmış tarihi verilerden hareketle ele alınmıştır. Romanda ele alınan olay örgüsü okuyucuyu tarihî verilerle boğmamış aksine

⁷⁶ Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadise 1846-1914*, 90.

⁷⁷ Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadise 1846-1914*, 91.

⁷⁸ Bahbûh, *Zeyneb Fevâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadise 1846-1914*, 98.

⁷⁹ Temîmi, *el-Edebu'l-Arabî Abra'l-Usûr*, 594.

tarihî verileri roman anlatı unsurlarına giydirilmiş birer malzeme haline getirmiştir. Romanda tarihî olayların aktarımı esnasında en fazla kullanılan tema ise genel anlamda din, özel manada ise tevhit inancıdır. Tüm bu olaylar birbiri ardına okuyucuya aktarılırken aşk unsuru yer yer romanda ait olduğu yerlerden okuyucunun karşısına çıkmaktadır.

Yazar bu eserde milattan önce yaşamış Pers imparatorluğunun büyük bir lideri olan II. Kyros'un hayat hikâyesini anlatmaktadır. Tarihte büyük Kyros olarak bilinen II. Kyros kitapta Fars kralı ve Kurş meliği olarak geçmektedir. Romanda Kyros'un Medlere, kitapta geçtiği şekliyle Mâddi imparatorluğuna son vermesi, Babil'i ele geçirmesi gibi siyasî olarak verdiği mücadeleler işlenirken bir yandan da onun içine düştüğü aşk hikâyesi konu edilir. Zeyneb Fevvâz'ın *el-Meliku Kurş* adlı romanı dolaylı yoldan İran'ın tarihi hakkında okuyucuya bilgi vermektedir. Romanda geçen olay örgüsüne bakıldığında tevhit inancının romanda ana merkezde yer aldığı ve çoğu zaman aklî delillerle irşat faaliyetinde bulunduğu fark edilecektir. Buradaki aklî çıkarımlar ise kimi zaman Hz. İbrahim'in hayatından, kimi zaman Hz. Nuh'un yaşadıklarından, yer yer Hz. İsa'nın başına gelenlerden, kimi zaman da Hz. Peygamber'in hadislerinden izler taşımaktadır. Şüphesiz bu durum yazarın dinî akidesinin ve tarihî bilgisinin bir göstergesidir.

4.5. er-Resâilu'z-Zeynebiyye (الرسائل الزينية)

er-Resâilu'z-Zeynebiyye, Zeyneb Fevvâz'ın *en-Nil*, *Lisanu'l-Hâl* ve *el-Mü'eyyed* gibi Mısır'da en fazla ses getiren gazetelerde yazmış olduğu makalelerinden oluşmaktadır. Bu makalelerinin çoğunluğu, onun kadın hakları konulu görüşlerini içermektedir. Ayrıca yazar, adı geçen makalelerde siyaset, toplum, felsefe ve din konularına da yer vermiştir. Yazarın muhtelif alanlarda kaleme almış olduğu bu makaleler, yedi yıllık bir uğraşının ürünüdür. Zira yazar bu yazılarını adı geçen gazetelerde 1892'den 1899'a kadar sürdürmüştür.⁸⁰ Bu makaleler, okuyucuların yoğun isteği üzerine kitap haline getirilmiştir. Okuyucu bu şekilde makalelerin kalıcı hale geleceği kanaatinden hareketle böyle bir talepte bulunmuştur. Kitabın içeriği hakkında yazar, mukaddimesinde şöyle demiştir: "*Benim bu çalışmam, kadın haklarının savunulması ve kadının eğitiminin gerekliliği hakkındaki görüşleri, haksız kazançtan uzak durmayı, ilerlemeyi ve ilim öğrenmeye teşviki, kadınların ahlakıyla ilgili olan erdemleri ve kadınların insanlık âlemine etkileri konularını içermektedir.*"⁸¹

⁸⁰ Nikola Ziyâde, *A'lâmun Arabun Muhdesûn min'el-karneyni's-sâmine aşer ve't-tasiâ aşer* (Beyrût: el-ehliyyetu li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2002), 189.

⁸¹ Fevvâz, *er-Resâilu'z-Zeynebiyye*, 11.

Kitaptaki makaleler gazetelerdeki yayım tarihine göre düzenlenmiştir.⁸² İlk makale, 1891’de yayımlanmıştır. Bu makale modern dönemde kadın haklarından bahseden ve kadına İslâmî çizgide en geniş hakkı veren ilk yazımsal haykırıdır. Onun bu konudaki görüşlerinin yer aldığı makalelerin tamamı, Arap coğrafyasına kadının sesini duyuran ilk çalışmalardır. Ne var ki kadının özgürlüğü bağlamında ilk çalışması bulunan kişinin Kâsım Emîn zannediliyor olması Zeyneb Fevvâz’ın bu alandaki çalışmalarına hak ettiği değerin verilmemesine sebebiyet vermiştir.⁸³ Kitapta yer alan konu başlıklarına bakıldığında öncelikle kitapta 71 makalenin yer aldığı ve bu makalelerin de çoğunun eğitim konusuna ayrılıp diğer konuların hayatın farklı alanlarına ait muhtelif içeriklerde olduğu görülmektedir. *er-Resâilu’z-Zeynebiyye*, yazarın kardeşi Muhammed Fevvâz ve önemli kişilerle ilmî yahut edebî olarak yapmış olduğu mektupları da içermektedir. Bu mektupların muhatapları ise genel itibarıyla önemli gazeteciler ve yurt dışındaki bazı entelektüellerdir. Mektupların içeriğine bakıldığında ise kısmen karşılıklı tebrik kısmen de edebî ve fikrî tenkit merkezli oldukları fark edilmektedir.

4.6. Dîvânu Zeyneb Fevvâz (ديوان زينب فواز)

Zeyneb Fevvâz İskenderiye’ye geldiğinde muhtelif hocalardan kıraat, kitabet, sarf, nahiv, belagat, beyan, aruz, inşa ve tarih dersleri almıştır. O bu ilimlerde ilerleme kat edince şiire yönelmiş, bir müddet sonra da bu şiirlerini büyük bir divanda toplamıştır.⁸⁴ Eserin son baskısı *Dâru’l-Mahacca’l-Baydâ’ li’t-Tibâati ve’n-Neşri ve’t-Tevzi* yayınevi tarafından Beyrut’ta 2008 yılında yapılmıştır. Eserin tahkikini Hasan Muhammed Salih yapmıştır.⁸⁵

Sonuç

Lübnan doğumlu Zeyneb Fevvâz, çalışmalarını Mısır ve Suriye’de kaleme almıştır. Fevvâz’ın ilmî hayatının temelleri ise doğduğu yer olan Lübnan’da atılmıştır. Lübnan, modern Arap edebiyatının çıkış noktası addedilen bir mekân olduğundan Fevvâz da bir nevi akademik anlamdaki cesaretini bu coğrafyadan esinlenerek almıştır denebilir. Ancak onun doğduğu dönemde siyasî yönden ortaya çıkan çalkantılardan dolayı buradaki edebiyat, göç olgusuyla farklı mekânlara kaymak zorunda kalmıştır. Yazar da doğduğu yer olan Lübnan’dan ilmiye sınıfının bir kısmının göç ettiği ve Araplar için modern dönem edebiyatın ana merkezi olan Mısır’a göç etmiş ve çalışmalarını burada yapmaya

⁸² Fevvâz, *er-Resâilu’z-Zeynebiyye*, 11.

⁸³ Bahbûh, *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A’lâmi’n-Nahdati’l-Arabiyyeti’l-Hadîse 1846-1914*, 110, 112.

⁸⁴ Kehhâle, *A’lâmu’n-Nisâ fi Alemi’l-Arab ve’l-İslâm*, 2/82.

⁸⁵ Fevvâz, *Dîvânu Zeyneb Fevvâz*.

başlamıştır. Mısır ve Suriye hem modern Arap edebiyatının teşekkülünde hem de Zeyneb Fevvâz'ın şahsî hayatında büyük bir öneme sahiptirler. Mısır ve Suriye'de gelenek henüz kadının ön plana çıkmasına hazır değilken Zeyneb Fevvâz yazar kimliğiyle kendini bu topluma benimsetmiştir.

Fevvâz 19. yüzyılın sonuyla 20. yüzyılın başlarında Arap nahda hareketinde edebî sahada sonraki nesle örneklik teşkil eden bir yazardır. Onu yazarlığı ve mücadeleci tabiatından dolayı çağdaşları kadınların timsali anlamına gelen "*Hucceti'n-Nisâ*" ve doğunun incisi olarak tabir edilen "*Durretu's-Şark*" olarak vasıflandırmışlardır. Ancak Fevvâz, her ne kadar kendi dönemi dâhilinde tanınan bir yazar olsa da sonraki dönemlerde meçhûl öncü yazarlardan biri olarak nitelendirilmiştir. Fevvâz çalışmalarıyla modern Arap edebiyatının teşekkülünde yer alan aktivist bir yazardır. Tiyatrosu, romanı, biyografi çalışması ve çeşitli gazetelerde yayımlanmış makaleleriyle modern Arap edebiyatının ilk ürünlerini vermiştir. Ayrıca makalelerinde kadının eğitimi meselesini işleyen ilk yazar olma vasfıyla da ön plana çıkmaktadır.

Kaynakça

Âdil, Semah. “er-Rivâyetu'l-Arabiyye”. <https://kitabab.com/cultural/-الرواية العربية بين-التبليغ والمسلمات>. 13 Eylül 2018

Aşur, Radvâ. *el-Hadâsatu'l-Mumkine eş-Şidyâk ve's-Sâk ale's-Sâk er-Rivâyetu'l-Ûlâ fi'l Edebi'l-Arabiyyi'l-Hadîs*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 2. Basım, 2012.

Aydın, Atik. “Arap Dilinde Noktalama İşaretleri: Tarih ve Uygulama”. *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi* 5/23 (2012).

Bahbûh, Zeyneb Nübüvveh. *Zeyneb Fevvâz Râidetun min A'lâmi'n-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914*. Dimeşk: Menşûrâtu Vizâratı's-Sekâfe, 2000.

Demirci, Gül Yaşar. *Mısır Edebiyatında Kısa Hikâye*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Duman, Olcay Özkaya. “Lübnan'da Mârunî Dürzî Çatışmaları ve Osmanlının 19. Yüzyıl Ortadoğu Siyaseti”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/8 (Ocak 2007).

Er, Rahmi. *Modern Mısır Romanı-I (1914-1944)*. Ankara: Hece Yayınları, 1. Basım, 2015.

Fazlıoğlu, Şükran. “Zeyneb Fevvâz”. *DİA*. C. 44, ts.

Fettûh, İsâ. *Edîbâtun Arabiyyât Siyerun ve Dirâsât, en-Nedvetu's-Sekâfiyyetu'n-Nisâiyye*. Dimeşk, 1994.

Fevvâz, Zeyneb. *Dîvânu Zeyneb Fevvâz*. Beyrut: Dâru'l-Mahacca'l-Baydâ' li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 2008.

Fevvâz, Zeyneb. *ed-Durru'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.

Fevvâz, Zeyneb. *el-Hevâ ve'l-Vefâ*. Mısır: el-Matbaatu'l-Câmia, 1893.

Fevvâz, Zeyneb. *el-Meliku Kûş ev Meliku'l-Furs*. Mısır: Müessesetu Hendavi, 2016.

Fevvâz, Zeyneb. *er-Resâilu'z-Zeynebiyye*. Kahire: Müessesetu Hendavi, 2014.

Fevvâz, Zeyneb. *Husnu'l-Avâkıb ev Ğâde ez-Zâhirâ*. Beyrut: el-Meclisu's-Sekafiyyi, 1984.

Görgün, Hilal. “Mısır’da 19. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kâmil”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000).

İshakoğlu, Ömer. “19. Yüzyıl Nahda Hareketinde Kadın Yazarların Rolü ve Zeyneb Fevvâz”. *Şarkiyat Mecmuası* 21 (ts.).

Kehhâle, Ömer Rıza. *A’lâmu’n-Nisâ fî Aleml-’Arab ve’l-İslâm.*. Müessesetü’r-Risâle, ts.

Korkmaz, Bülent. “Modern Arap Edebiyatında Kadın Yazarların Doğuşu”. *AÜ. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54 (2014).

Kurt, Gülfem. *Kâsım Emîn ve Kadınların Özgürlüğü Bağlamında Eğitimle İlgili Görüşleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Şa’ban, Buseyne. *Mietu Âmin miner-Rivâyâti’n-Nisâiyyeti’l Arabiyye (1899/1999)*. Beyrut: Dâru’l-Âdâb, 1. Basım, 1999.

Temîmi, Huda. *el-Edebu’l-Arabî Abra’l-Usûr*. Beyrût: Dâru’s-Sâkî, 2016.

Yalar, Mehmet. *Modern Arap Edebiyatına Giriş*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2009.

Yumna Al’îd. “Lebanon”. *Arab Women Writers A Critical Reference Guide 1873-1999*. ed. Radwa Ashouri Mohammed Berrada vd. Kahire: The American University in Cairo Press, 2008.

Yûsuf, Danyâ. “Durratu Cebeli Âmil, Zeyneb Fevvâz”. *Itruniyyât*, 10/05/2016, <http://www.aitarouniat.com/?p=5424>. 14 Ağustos 2018

Ziriklî, Hayreddin. *el-’Âlâm*. Beyrût: Dâru’l-’İlmi’l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.